

Бакуменко О.О.

ЗЕМСЬКА РЕФОРМА 1864 Р. В ДОРАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Земське самоврядування, що виникло внаслідок реформи 1864 р., привертало і привертає увагу дослідників, через своє історичне і громадське значення. Особливо цей інтерес загострився на сучасному етапі, коли ведуться активні демократичні пошуки. В цьому зв'язку в земському самоврядуванні починають вбачати елементи громадянського суспільства, пропонують використати їх досвід в сучасній системі управління. Відповідно, кількість робіт, присвячених дослідженню їх історії (а останнім часом і історіографії) значно збільшилась.

Перші спроби історіографічного вивчення земської реформи 1864 р. було зроблено ще в дорадянські часи в працях Б.Б. Веселовського та П.П. Гронського [1]. В них було проаналізовано погляд певних кіл російського суспільства того часу на земське самоврядування в цілому і реформу зокрема. Але оскільки це були історичні праці, історіографічний аналіз був фрагментарний, стосувався лише окремих аспектів оцінки реформи. Вже в радянські часи було зроблено перші спроби наукового історіографічного дослідження питання. Так, в статті В.В. Гармізи було проаналізовано погляди вчених дорадянського періоду як на саму реформу, так і в цілому земства, визначено риси головних теорій самоврядування [2]. Але головну увагу було приділено класовим аспектам досліджень, що є наслідком загальної заідеологізованості вчених того часу. Інші статті з історіографії земства, що з'явилися трохи пізніше були присвячені радянським а не дорадянським дослідженням [3], або аналізові погляду В.І. Леніна на земську реформу і земство [4]. Окремі аспекти дорадянської історіографії земської реформи 1864 р. містяться у обов'язкових історіографічних оглядах до історичних праць з історії земства радянських та порадянських дослідників, як в сучасних комплексних працях [5], так і в регіональних дисертаційних розвідках [6]. Але оскільки ці роботи історичні, то історіографія в них обмежена оглядом найважливішої літератури. В другій половині 1990-х рр. окремі проблеми історіографії земства стала об'єктом дисертаційних досліджень [7]. Зокрема, в роботі О.М. Верещагіна було оцінено досвід аналізу земського самоврядування російськими вченими ліберального напрямку, проаналізовано концепції самоврядування, що були репрезентовані ліберальною думкою [8]. Але це був в першу чергу аналіз оцінки самоврядування в цілому, а не реформи 1864 р. Таким чином, слід зауважити, що при наявності певної кількості досліджень, що так чи інакше зачіпають історіографію земств, не має жодного, яке було б присвячене суто історіографії реформи 1864 р. Здебільшого в цих дослідженнях аналіз історіографії реформи дається в загальному аналізі історіографії земського самоврядування в цілому. Відповідно цілий ряд аспектів залишився поза увагою дослідників. Так, при тому, що досить докладно висвітлено погляди на реформу окремих представників різних суспільних верств того часу (здебільшого вчених-юристів і частково політиків), майже зовсім не розглянуто особливості погляду на реформу самих земців, не проаналізовано як впливали оцінки різних груп одне на одну, дослідники не завжди відділяють оцінку земського законодавства від оцінки громадсько-політичної сутності земств.

В статті автор зробив спробу проаналізувати в комплексі погляди представників різних кіл російського суспільства дорадянських часів, простежити взаємовплив поглядів на реформу 1864 р. вчених-науковців, представників політичних сил, власне земців та з'ясувати особливості кожної. Завданням дослідження є визначити спектр проблем, яким приділялась особлива увага дослідниками дорадянського періоду, визначити характерні риси цього періоду історіографії земства.

Земське Положення 1864 р. стало початком земського самоврядування. Тому не дивно, що на цей законодавчий акт спирались у своїх висновках усі дослідники земства до 1890 р. Пореформену літературу з цього приводу можна поділити на три групи: праці представників політичних течій, які оцінювали реформу згідно своїх політичних вимог; праці вчених-юристів, які оцінювали реформу з юридичної точки зору, часто в порівнянні з закордонним законодавством; та праці власне земців.

Політичні сили оцінили земську реформу по-різному. Представники проурядових сил вважали реформу позитивним явищем. Праці прибічників цього напрямку були вкрай політизовані, в працях Л. Деліса, О. Вертеловського, Є.Г. Валицького та в ряді державних видань проголошувались дифірамби гуманістичному генію царя, сама реформа 1864 р. розглядалась як закон, який заклав раціональне підґрунтя всім галузям місцевої господарської діяльності [9], оскільки, на їх думку "...поклала край колишньої невизначеності, встановила в колі суспільної і приватної діяльності систему дійсності і вірогідності, що необхідна для успішного розвитку всіх майнових відносин" [10]. Представники цієї точки зору вважали, що земська реформа втілить в собі єдність царя, адміністрації і народу.

Дуже позитивний відзвиг на реформу дали спочатку і ліберали. Сам факт реформи викликав у них сподівання на можливу демократизацію державного ладу. Заради цього вони були згодні примиритись з деякими недоліками закону, сподіваючись, що вони невдовзі будуть виправлені. Так, К.Д. Кавелін, виправдовуючи деяку обмеженість реформи, писав: "Земською реформою зроблене усе, що потрібно, і більше робити не слід" [11], а в організаційному плані "...нові земські установи у своєму роді зразкові, - саме такими їм потрібно бути в Росії спочатку" [11, с. 738]. Доброзичливо поставились до земської реформи на першому етапі й інші ліберальні діячі, зокрема Д.О. Мілютін, О.І. Кошелев. Це пояснювалось ситуацією в суспільстві, коли багатьом здавалося, що введення самоврядування відразу змінить лад країни. Однак одночасно представники ліберальної думки вказували і на недоліки в існуючій системі. Так, відомий ліберал, в подальшому видатний землець Санкт-Петербурзької губернії Ф.Ф. Крузе писав: "Хоча нововведення викликане недоліками колишнього канцелярського порядку в управлінні народним господарством, проте

устрій нововведення довелося доручити тому ж таки канцелярському порядку, і руками, визнаними за не-вмілі, вводити те, що повинно буде їх замінити” [12]. Ліберальна думка цього часу критикувала не суть, а методи проведення реформи. В подальшому під впливом досвіду діяльності земських установ погляди частини лібералів (особливо тих, хто працював у земстві) дещо змінюються. Цьому сприяла і політика уряду, щодо поступового обмеження прав самоврядування. Не заперечуючи в цілому позитивного значення реформи, такі автори, як О.А. Головачов, Д.Л.Мордовцев, М.Л. Давидов, М.П. Семенов, уже через 8-10 років після введення земства вказували на недоліки, недоробки в Положенні 1864 р., які заважали праці земств [13]. До одного з найважливіших недоліків вони відносили нерозробленість законодавства у визначенні меж діяльності та компетенції земства. Так, М.Л. Давидов вказував, що Положення 1864 р., на його погляд, скоріше змальовує “установи для завідування потребами Уряду, що стосуються земського майна, ніж користями і потребами місцевого населення”. За зауваженням автора, така думка виникає при докладній розробці положенням відносин земських органів між собою і до вищої влади, лише “одна 82 стаття говорить про відношення до них одиниць земства” [14]. О.А.Головачев додавав до цього, що земську реформу не можна визнати реформою самоврядування, бо за нею коло діяльності земств надто обмежене і в земства відсутня виконавча влада [15]. Ці автори, та їх прибічники закликали до подальшого розвитку законодавства в більш ліберальному дусі, адже, на їх погляд, земська реформа є не застиглим фактом історії, а має великий творчий потенціал [16]. Така зміна акцентів в ставленні до земської реформи пояснюється рядом чинників. По-перше, з’явився досвід земської діяльності, який показав ліберальним колам недосконалість закону. Тим більш, що ліберальні автори в більшості своїй мали те чи інше відношення до земства, співпрацювали в ньому. По-друге, впливав розвиток самої країни, який підштовхнув до порушення нових проблем історії, зокрема до обговорення питань лібералізації суспільства.

З кінця 1890-х рр. земська реформа 1864 р. починає розглядатись ліберальними авторами в історичному аспекті з точки зору її результатів і в порівнянні з реформою 1890 р. Цьому сприяла активна реакція громадськості на реформу 1890 р., процес соціально-політичної диференціації істориків. Ліберальні історики і публіцисти 1900-х рр., такі як О.О.Кізоветтер, К.Одарченко, С.М. Ігумнов, М.М. Авінов, вказуючи на об’єктивну історичну обумовленість реформи 1864 р., одночасно зауважували, що вже тоді, коли запроваджувались земські установи, визначилось усе розмаїття протиріч, які в наступному поповнювали життя земств і заважали їм працювати, і в подальшому призвели до контрреформи 1890 р. [17].

Таким чином, на основі досвіду земської діяльності більшість лібералів критикувала ті моменти положення, які не відповідали їх уявленням про справжнє самоврядування. Одночасно вони в цілому позитивно оцінили сам факт реформи і вимагали удосконалити законодавство в більш ліберальному дусі.

З іншої точки зору, хоча і не зовсім однаково, оцінили введення земства представники радикальних сил. Демократи та народники вважали, що існуючий в країні лад з усіма його реформами не в змозі забезпечити Росії належного прогресивного розвитку. Тому, їх оцінка земської реформи здебільше була негативною. Положення 1864 р., на їх погляд, не відповідало ідеї справжнього самоврядування. Так, О.І. Герцен писав, що земське Положення “зшито з французького лахміття на живу нитку” [18, 1864. – № 179. – с.1473]. М.П. Огарьов підкреслював, що Положення 1864 р., хоч і скопійовано з французького законодавства, але на відміну від останнього дуже невизначене, неясне, заплутане - в ньому “не має жодної статті, до якої не можна знайти статтю, що її скасовує” [18, 1864. - №185. – С.1517]. Але на відміну від О.І. Герцена, М.П. Огарьов знаходив і деякі позитивні сторони в земському Положенні 1864 р., зокрема те, що земство зможе обумовити в суспільстві необхідність виборів. Тому він закликав не ігнорувати земство, а йти в нього [18, 1864. - №№179, 185. – С.1520.].

В 1870-80-х рр. оцінка земської реформи представниками радикальних кіл дещо змінюється. Цьому сприяли різноманітні соціальні зміни: розпад селянської громади і поява нових прошарків населення, зміна характеру селянського руху тощо. Це співпадає з періодом “ходіння в народ”. Засобом служіння народу інтелігентна молодь бачила і працю в земських установах у ролі вчителів, лікарів, статистиків тощо. В цьому зв’язку, навіть представники радикальних кіл не могли не зауважити, що земська реформа давала можливість впливу на маси. Один з провідних представників народництва П.Л. Лавров вказував, що земська реформа могла відіграти деяку роль у підготовці людей, які б мислили по-новому і могли б у майбутньому повести за собою народні маси, але при цьому вказував, що наявність самодержавства зводить цю можливість нанівець [19].

Носії поглядів, що межували з соціал-демократичними, наприклад, М. Слобожанін (Є.Д. Максимов) та К.О. Пажитнов, оцінюючи реформу, вказували, що вона була запроваджена насамперед як форма поступки конституційним настроям суспільства і не могла задовольнити не лише демократично, але й ліберально настроєної частини дворянської опозиції, бо давала змогу шляхом використання розпливчастих меж компетенції, всіляко їх урізати. А отже така реформа і не могла задовольнити суспільство, що виявилось незабаром у невдоволенні широких суспільних верств населення [20]. Але вони не заперечували і деякого позитивного значення, вважали, що земське Положення можна і треба змінювати на демократичних засадах, зокрема наданні земству виконавчої влади [20].

Найповніше погляди представників радикальної думки на земську реформу було висловлено в працях В.І. Леніна. Його точка зору стала домінуючою для істориків наступного – радянського періоду в історіографії. В.І. Ленін заперечував будь-яку конституційність земської реформи, підкреслюючи, що вона була поступкою, яку “відбила в уряді наростаюча хвиля громадського збудження і революційного натиску” [21], якою народ відволікають від боротьби, а земство законодавчо приречене на роль господарчого дода-

тка “п`ятого колеса до воза російського самодержавства”[21, т.5, с.33]. Цей погляд стосувався насамперед політичного боку реформи. Але не можна ототожнювати оцінку В.І. Леніним земської реформи і оцінку ним всього земства, практичну діяльність якого він високо цинив.

Радикальна частина суспільства, таким чином, здебільшого заперечувала позитивне значення земської реформи 1864 р. як політичного чинника. Але якщо О.І.Герцен та В.І. Ленін оцінювали реформу однозначно негативно, то М.П.Огарьов та П.Л. Лавров відводили їй певну позитивну виховну роль.

Однією з характерних рис російської історіографії на межі XIX-XX ст. стосовно шляхів розвитку Росії, стала юридична розробка деяких моментів історії, в тому числі на основі порівняння російського законодавства з закордонним. В цьому зв'язку великого значення набуло питання про юридичні основи самоврядування.

Вчені-правознавці оцінювали реформу 1864 р. з точки зору її відповідності до юридичних показників самоврядування. Треба сказати, що сам факт реформи вони оцінювали схвально, вказуючи, що вона запровадила (або, на думку деяких, відновила) в Росії засади самоврядування. Але їм, як спеціалістам, було набагато легше оцінити ті недоліки, які існували в законодавстві. Перше, на що звернули увагу такі вчені, як В.М. Лешков та О.Д. Градовський, це недосконала розробка земським положенням виборчої системи. В.М. Лешков вважав, що в виборах має брати участь все населення повітів, бо воно найбільш зацікавлене в усіх земських справах, звідси він критикував ті переваги, які мали дворяни і поміщики на виборах до земства. Система виборів, яка склалася за Положенням 1864 р., на його думку, неминуче мала призвести до виникнення в земстві антагонізму і розбити його на групи [22]. О.Д. Градовський вважав, що уряд поспішив з введенням земства на всестановій основі відразу після скасування кріпацтва, бо насправді стани лишилися поділеними, але якщо це вже трапилось, то слід шукати іншу соціальну опору замість дворянства і земське Положення 1864 р. в цьому плані має бути перероблене [23]. Їм протистояла думка К.Д.Кавеліна та О.В. Лохвицького, які наполягали саме на великій ролі дворянства в земстві і виправдовували ті статті Положення, які обмежували представництво в земстві недворянського елемента [24]. Іншим важливим, на думку юристів, недоліком земського Положення 1864 р. була недостатня визначеність розподілу сфер впливу між державою і земством. На цьому сходились і ліберальна і більш охоронницько настроєна частина вчених. Зокрема, В.П. Безобразов головним недоліком Положення 1864 р. вважав те, що земства не були введені в загальну систему державного управління, а натомість “поставлені поруч її як окреме державне тіло, яке не має ніякого органічного зв'язку з цією системою” а без цих зв'язків вони не можуть розвиватися здоровим чином [25], хоча самоврядування разом з бюрократичними установами є подвійні органи того самого державного організму, різноманітні форми однієї влади [25, с.545]. в цілому він реформу вважав невдалою, хоча б тому, що “земству було дано багато волі, але мало влади”, хоч і оцінював позитивно окремі її моменти (всестановість, виховне значення тощо).

Натомість такі вчені, як О.В. Лохвицький, О.І. Васильчиков, П.С. Гур'єв, відзначаючи як позитивну рису реформи надання земствам певної самостійності в бюджетній, податковій сферах бачили в ньому фундамент майбутнього розвитку всієї системи місцевого управління [26]. Але щодо визначення меж компетенції обумовлених реформою, вони різко розходились. Визнаючи їх нерозробленість, О.І. Васильчиков, наприклад, наполягав на їх скороченні, щоб тим самим поліпшити працю земства [27], а П.С. Гур'єв, вказував, що без свободи особистості та громадськості не може бути самоврядування [28], і наполягав на переробці Положення в бік розширення компетенції земств [28, с.72].

Таким чином, вчені-правознавці оцінили юридичний аспект законодавства відносно земства і вказували на необхідність доробки земського Положення 1864 р.

На необхідність доробки Положення 1864 р. з перших років існування вказували і самі земці. Їх погляди майже повністю співпадали з поглядами лібералів, оскільки значна частина лібералів прийняла активну участь в діяльності земства, а сам лібералізм знайшов в ньому організаційну форму. Головним загальним недоліком реформи з точки зору земців були вузькі межі компетенції і тому вони намагались в м'якій формі дати зрозуміти уряду, що настав час “...улаштувати так, щоб земство було не на папері, не якесь одностанове, не неущке, а таке, яке дійсно б виконувало спільну з урядом працю по управлінню, щиро б про неї піклувалося і доставляло б країні ті вигоди і зручності, на які громадяни вправі розраховувати у всякій упорядкованій державі” [29].

В подальшому погляд земців на саму реформу більш конкретизувався і ставав критичним. Так, відомий земський публіцист К. Одарченко вказував, що за Положенням 1864 р. не лише не розмежовані функції уряду і земства, а навіть земства і селянського управління, а земства за законом навіть не мають права наказувати нижчим органам селянського самоврядування, або вимагати виконання їх наказів і не вповноважені урядом виконувати ці вимоги за свій рахунок [30].

Земці, крім цих загальних рис, відмічали ще цілий ряд недоліків у законодавстві, які заважали їм плідно працювати. Такими, на їх погляд, стало відсутність в реформі закону про дрібну земську одиницю (третій, волосний рівень земства), без якої земство було надто відірване від народу. З приводу цього питання в земстві розпочалась активна дискусія. Ліберальна і радикальна частка земства в особі Ю.В. Скалона, О.К. Нотовича, ж А.П. Смірнова, Б. Веселовського, Л. Дашкевича, В. Бажаєва виступила за введення такої одиниці як нижчої і найважливішої ланки земства на всестановій основі [31]. Поміркована частина земства уособлена П.Л. Корфом, К.Ф. Головіним, Г.А. Євреїновим вважала введення дрібної земської одиниці або несвоечасним, або лише під контролем дворянства як освіченого елемента [32]. Актуальним питанням тісно пов'язаним з проблемою дрібної одиниці стало для земців регламентація Положенням 1864 р. станово-

го складу земств. В цьому відношенні виділилось декілька поглядів: ідею про необхідність подальшого розвитку всестанового початку в земстві весь час підтримували ліберальні автори-земці: О.А.Головачов, Д.Л. Мордовцев, М.І.Колупанов, М.О. Мілютин, М.П. Драгоманов, Ю.В. Скалон та інші. На їх погляд, лише всестанове земство буде життєздатним [33]. Ідеї поміркованої частини земських лібералів знайшли відображення в поглядах О.О. Корнилова, С.О. Приклонського [34]. Визнаючи незадовільність Положення в плані станового представництва, вони між тим, не хотіли, щоб в земстві був занадто великий процент представників нижчих шарів суспільства, бо це негативно вплине на діяльність земств. О.І. Кошелев, наприклад, вважав, що оскільки в земстві не спостерігається станового антагонізму, то й змінювати його не слід [29, с.9]. З боку противників всестановості виступали вже відомі К.Ф. Головін, Г.А. Євреїнов, П.Л. Корф. А В.Івановський, намагаючись примирити прибічників і противників всестанового початку в земстві, вказував, що сам по собі принцип станового самоврядування правильний, але в російських умовах він неправильно застосовується і тому втрачає свій зміст [35].

З кінця 1890-х – поч. 1900-х рр. у зв'язку з активізацією соціально-політичного життя суспільства, набагато більше уваги починають приділяти питанням відносин між різними шарами населення, класами. Саме тому в цей час проблема становості земства починає аналізуватись в історичних працях Н.Лазаревського, М. Могилянського, Б.Б. Веселовського [36]. Вони на основі аналізу історичних подій простежили вплив існуючого представництва на життя земства і дійшли висновку, що історія довела не лише помилковість становості в принципі, але й те, що в Росії цей принцип не міг бути послідовно проведений, земське виборче право вкрай потворне [37], і не дозволило земствам досягти необхідних наслідків у вирішенні ряду проблем, пов'язаних із соціальними питаннями [38]. Все це давало змогу авторам різних поглядів зробити висновок щодо необхідності зміни системи представництва в законодавчому порядку.

Цілий ряд земців звернув увагу на відсутність в реформі положення про чітке розмежування компетенції губернських і повітових земств, що призводило до плутанин стосовно асигнувань, розподілу повноважень тощо. Більшість земців наголошувало на допрацюванні закону в бік регламентації цих відносин таким чином, щоб губернські земства мали керівну роль в справах, що відносяться до всієї губернії, а повітові і губернські земства діяли разом в інтересах загальної земської справи [39].

Загальний погляд земців на реформу в цілому висловили Г.Є. Львов та Т.І. Полнер, які, оцінюючи земську реформу, вказували, що, оскільки на її розробці відобразилась боротьба супротивних одне одному сил, які відстоювали протилежні засади, закон про земське самоврядування вийшов незавершеним, зібганим та недосказаним [40].

Таким чином, аналіз дорадянської історіографії земської реформи дозволяє виділити три головні підходи до її оцінки. Політичні сили оцінювали її відповідно до своїх політичних поглядів, широкий спектр політичних напрямків дозволив підійти до оцінки цього закону з різних сторін, представники ліберальних і радикальних політичних сил не дійшли якоїсь однакової думки щодо її значення, але вважали за необхідне змінити її на більш демократичних засадах. Вчені – з точки зору відповідності реформи юридичним прикметам самоврядування, головну увагу звернули на якісний бік справи і тому найбільші дискусії розгорнулись навколо виборчої системи в земстві та якою саме ця система має бути, щоб плідно працювати. Цей же акцент чітко виділився у ставленні вчених до питання про законодавчий розподіл сфер впливу між державою і земством. Останній аспект був важливим внеском в розробку історіографії взаємовідносин держави і громадськості. Земці перш за все звернули увагу на ті моменти законодавства, що безпосередньо торкались їх діяльності зокрема проблему дрібної земської одиниці, становий склад земства. Чітко простежується величезний вплив ліберальної течії на погляди як вчених так і земців. Ці три ланки дорадянської історіографії є тісно поєднані і мають розглядатись в комплексі.

Література

1. Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет: в 4-х т. – СПб., 1909-1911; Гронский П.П. Теория самоуправления в русской науке // Юбилейный земский сборник. – СПб., 1914.
2. Гармиза В.В. Земская реформа и земство в исторической литературе // История СССР. – 1960. - № 5.
3. Корнилов Е.Г. Проблемы истории земств в советской исторической литературе // Историографический сборник. – Вып. 4(7). – Саратов, 1978.; Новикова Н.С. Региональные исследования истории земства // Историография истории СССР. – Калинин, 1985; Шумилов М.М. История земств П половины XIX века в трудах советских авторов // Историография истории СССР. – Калинин, 1985.
4. См. напр. Калмыков А.С. В.И. Ленин о земстве и земском либеральном движении // Уч. зап. Ставропольского пединститута. – Ставрополь, 1970; Чернуха В.Г. В.И. Ленин о земстве // В.И. Ленин о проблемах истории. – Л., 1970; Львова Т.Н. Работа В.И. Ленина «Гонители земства и аннибалы либерализма» // Уч. зап. Московского пединститута им. В.И. Ленина. – М., 1970. – т.398.
5. См. напр. Абрамов В.Ф. Земство в России (1905-1917): опыт организационной и культурно-хозяйственной деятельности. – Автореф. дис. докт. ист. наук. – М., 1998; Королева Н.Г. Земство на переломе. – М., 1995; Лаптева Л.Е. Земские учреждения в России. – М., 1993.
6. См. напр. Марьяновский А.А. Воронежское земство в пореформенный период. – М., 1982; Львова Т.Н. Московское земство 1865-1890 гг. – М., 1968; Клейн Н.Л. Земские учреждения Самарской губернии в 1864-1881 гг. – Куйбышев, 1961 и т.д.

7. Верещагин А.Н. Земское самоуправление в либерально-теоретической мысли (1859-1904). – М., 1997; Горнов В.А. История земств России II пол. XIX – начала XX в. и ее отражение в отечественной исторической науке (1945-1996). – М., 1996.
8. Верещагин А.Н. Указ. соч.
9. Валицкий Е.Г. Земские учреждения. – М., 1868; Вертеловский А. Реформы императора Александра II. – Х., 1880; Делис Л. Земство. Политико-экономический сборник. – СПб., 1864.
10. Делис Л. Указ. соч. – с.V.
11. Кавелин К.Д. Собрание сочинений в 4-х т. т. 2. Самоуправление. – СПб., 1898. – с. 755-756.
12. Вестник Европы. – 1866. - №1.
13. Головачев А.А. Десять лет реформ 1861-1871. – СПб., 1872; Давыдов М.Л. Записка о системе действий земских учреждений. – б/м, б/г; Мордовцев Д.Л. Десятилетие русского земства. 1864-1875. – СПб., 1877; Семенов Н.П. Наши реформы. – М., 1885.
14. Давыдов М.Л. Указ. соч. – с. 351.
15. Головачев А.А. Указ. соч. – с.198.
16. Мордовцев Д.Л. Указ. соч. – с.4.
17. Авинов Н.Н. Граф Н.А. Корф и земская реформа 1864 г.: Из истории составления Положения о земских учреждениях 1864 г. – М., 1904; Игумнов С.Н. Земство и его реформы. – Х., 1917; Кизеветтер А.А. Исторические отклики. – М., 1915. – с.271; Одарченко К. Организация и задачи земского самоуправления. – М., 1900. – с.74.
18. Колокол. 1864-66.
19. Лавров П.Л. Избранные сочинения на социально-политические темы. – т.2. – М., 1934. – с.44.
20. Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление. – СПб., 1913. – с.85.; Слобожанин М. Из истории и опыта земских учреждений в России. – СПб., 1913. – с.79.
21. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – К., 1971. – т.5. – с.33.
22. Лешков В.Н. О праве самостоятельности как основе для самоуправления. – М., 1871. – с. 45.
23. Градовский А.Д. Собрание сочинений в 9 т. т.9. История местного управления в России. – СПб., 1904. – с.10.
24. Кавелин К.Д. Указ. соч.; Лохвицкий А.В. Губерния, ее земские и правительственные учреждения. – СПб., 1864. – с.150.
25. Безобразов В.П. Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть. – СПб., 1882. – с.38.
26. Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских общественных учреждений. – СПб., 1869-72.; Гурьев П.С. Брошюры о земских вопросах. – СПб., 1872. – 231 с.; Лохвицкий А.В. Указ. соч.
27. Васильчиков А.И. Указ. соч. – т.1. – с.52.
28. Гурьев П.С. Указ. соч. – с. 72.
29. Кошелев А. Голос из земства. – М., 1869. – с.138.
30. Одарченко К. Указ. соч. – с.105.
31. Нотович О.К. Основы реформ местного и центрального управления. – СПб., 1882.; Дашкевич Л. Реформа власти. – М., 1912; Клопов А.А. Самодеятельность и земство в народной жизни России. – СПб., 1913.; Сомов Н.Н. О волостном уровне. – Твер, 1913; Бажаев В. Развитие вопроса о мелкой земской единице в земской бреду в настоящее время // Мелкая земская единица. – СПб., 1903.
32. Головин К.Ф. Наше местное управление и наше местное представительство. – СПб., 1884; Евреинов Г.А. Заметки о местной реформе. – СПб., 1888; Пазухин А.Д. Современное состояние России и сословный вопрос. – СПб., 1886; Корф П.Л. Ближайшие нужды местного управления. – СПб., 1888.
33. Головачев А.А. Указ. соч.; Мордовцев Д.Л. Указ. соч.; Драгоманов М.П. Восемнадцать лет войны чиновничества с земством. – б/м, б/г.
34. Корнилов А.А. Очерки по истории общественного движения в России. – СПб., 1905; Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. – СПб., 1886
35. Ивановский В. Опыт исследования деятельности органов земского самоуправления в России. – Казань, 1882.
36. Веселовский Б.Б. К вопросу о классовых интересах в земстве. – СПб., 1905; Он же. Земские съезды и земские собрания // Образование. – 1906. - № 1.; Лазаревский Н. Самоуправление // Мелкая земская единица. – СПб., 1903; Могилянский М. Земство и местный суд // Юбилейный земский сборник. – СПб., 1914.
37. Лазаревский Н. Указ. соч. – с.65
38. Могилянский М. Указ. соч. - с.93.
39. Шипов Д.Н. К вопросу о взаимоотношениях губернских и уездных земств. – М., 1894.; Авинов Н.Н. К вопросу о взаимоотношении губернских и уездных земств. – Саратов, 1904.; Арсеньев А.А. Задачи губернского земства. – М., 1888.
40. Львов Г.Е. Полнер Т.И. Наше земство и 50 лет его работы. – М., 1916. – 60 с.